

כרסום חמור במעמדם ובסמכויותיהם של בתי הדין הרבניים

מאת עו"ד שמחה מירון

(בעקבות פסקי ביהמ"ש העליון בבג"ץ 1000/92 (1) בבלי נגד ביה"ד הרבני הגדול ואחרים פד"י מ"ח (2) 221, ובבג"ץ 3914/92 (2) לאה לב ואח' נגד ביה"ד הרבני האזורי ת"א-יפו ואח' (טרם פורסם)).

הגישה האקטיביסטית של המשנה לנשיא ביהמ"ש העליון, השופט אהרון ברק, לגבי מעמדו וסמכויותיו של ביהמ"ש העליון, שחברה עם הגישה הותיקה של חלק משופטי ביהמ"ש העליון, בעבר ובהווה, לכרסם ככל הניתן במעמדו של הדין הדתי ובסמכויותיהם של בתי הדין הרבניים (3), הניבו לאחרונה פסיקה מרחיקת לכת בשני תחומים מרכזיים וחשובים לבית הדין הרבני.

בפסק הדין בבלי נקבע שעל בתי הדין הדתיים לפסוק בכל הענינים שאינם עצם הנישואין והגירושין, ע"פ החוק הישראלי החילוני, כולל הפרשנות והפסיקה של החוק, כפי שנתפרשו או פותחו בתקדימי ביהמ"ש העליון.

בפסק הדין לב נקבע כי היות והסמכות של בית הדין הדתי לקבוע לעצמו סדרי דין נובעת מסמכותו הטבועה כערכאה שיפוטית, בשל כך אין סדרי הדין שלו, שאובים מדינו המהותי, מן ההלכה, אלא מהמשפט הישראלי בלבד.

לכן, אף שרשאי בית הדין הרבני לקבוע סדרי דין בכלל, וסדרי דין בדבר עיכוב יציאה מן הארץ בפרט, ע"פ תפישותיו הדיוניות שלו... עם זאת, סמכותו הטבועה של בית הדין הרבני לקבוע סדרי דין בכלל, וסדרי דין בדבר עיכוב יציאה מן הארץ בפרט, מוגבלת ע"פ האיזון בין הערכים, האינטרסים והעקרונות המאפיינים את המשפט הישראלי".

השופט ברק עצמו מציין שהעקרון שנפסק על ידו בפס"ד לב הינו המשך לפסיקתו שבפס"ד בבלי: "בענינים המהותיים של המעמד האישי חל המשפט העברי... היא איננה חלה על מה שאיננו נופל לגדר המעמד האישי... היא אינה חלה, למשל, על "המסה" האזרחית (ובמסגרתה זכויות הקנין השונות) עמה פונה כל אדם לבית הדין הרבני (ראה בג"ץ 1000/92 הנ"ל). היא אינה חלה גם לענין השימוש בסמכות הטבועה של בית הדין הרבני, להסדיר את עניני הדיון שבפניו".

א. פסיקה שגויה

הפסיקה האמורה מושתתת על יסודות שבבסיסן מספר שגיאות. הפסיקה הנ"ל שגויה בתפיסתה, כאילו המצב המשפטי בישראל הינו שמערכת השיפוט הדתית כפופה לנורמות של המשפט החילוני, בעוד שמדובר במערכות משפט מקבילות, שרק הפיקוח על אי החריגה מסמכות של המערכת הדתית, הינו בידי ביהמ"ש העליון.

אי הכפיפות של המערכת הדתית למערכת החילונית ברורה מההוראות המנדטוריות של דבר המלך במועצתו 1922, וכך גם נובע מזכות היסוד של "חופש דת", אשר איננה מאפשרת לכפות על הדיין הדתי לפסוק לפי נורמות שהדין הדתי לא אימץ אותן (4).

יש גם משום צביעות בטענה כאילו שופטי ביהמ"ש העליון, בפסיקתם הנדונה, כביכול באים למנוע חוסר אחידות במשפט הישראלי, בעוד שבדיקה מעמיקה של הענין תגלה שפסיקת ביהמ"ש העליון בעבר, היא היא שגרמה, ברוב המקרים ללא שהיה בכך הכרח, לעיתים גם ע"י פרשנות מאולצת של החוק, לפיצול הקיים בתוכן פסיקתם של הערכאות השונות.

עתה, כאשר הפיצול הוא עובדה, כתוצאה מפסיקת ביהמ"ש העליון, שדחה את הוראות הדין הדתי בענינים שונים, טוען ה"קוזק הנגזל" שיש לאחד את הנורמות הנמצאות בכל ערכאות השיפוט הישראלי ע"י הכפפת ביה"ד הדתי לנורמות החילוניות.

כידוע, הנורמה של "שיתוף בנכסים" בין בני זוג, לא נוצרה במשפט הישראלי מכח חוק שיווי זכויות האשה תש"א - 1951, שהרי בכך שכל אחד מבני הזוג שומר על הרכוש הרשום על שמו, אין משום אפליה של מי מהם. מה עוד שהחוק המאוחר של יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג - 1973, לא אימץ את עקרון "שיתוף הנכסים".

יש להדגיש כי הפסיקה החדשה איננה מתיישבת גם עם תקדימי בית המשפט העליון עצמו ביחס לעקרונות המשפטיים שעל פיהן פועלים, ע"פ החוק הישראלי, הן ביהמ"ש העליון והן ביה"ד הרבני. (5)

גם עקרון "התקדים המחייב" של ביהמ"ש העליון איננו חל על ביה"ד הרבני. (6) ומלבד כל זה, הערכאה המשפטית המוסמכת שהיתה צריכה להכריע בנושא לא היתה ביהמ"ש העליון, אלא בית הדין המיוחד, לפי סימן 55 לדבר המלך סיפא, וע"פ פסיקתו של עצמו בעבר ביהמ"ש העליון היה מחוייב להעביר את הענין להכרעתו של בית הדין המיוחד ע"פ סימן 55 לדבר המלך במועצתו. (7)

להלן נפרט כמה מטיעוננו אלה.

ב. מעמדו של בית הדין הדתי

לכאורה, אף פס"ד בבלי איננו מתעלם לחלוטין ממעמדו המיוחד של בית הדין הרבני במערכת השפיטה הישראלית.

כותב השופט ברק בפיסקה 7 לנימוקיו: "ואין אנו נוטלים לעצמנו את הכח לקבוע כי בית הדין הרבני טעה בהפעלת המשפט העברי לפיו הוא דן".

אולם בכך לא חידש השופט ברק מאומה. סעיף 15 (ב) לחוק יסוד: השפיטה הגביל את סמכויות הבג"ץ כלפי בתי דין דתיים, ובעקרון לא הקנה לבג"ץ אלא רק סמכויות להוציא צווים כנגד בית דין רבני שחרג מסמכותו.

"הרי הדעת נותנת, כי בהתעורר השאלה מהו החוק הדתי באותו ענין, תוכרע השאלה החלטית בבית הדין הדתי, ולא תמסר לבדיקתו או "לפיקוחו" של בית המשפט החילוני. שאם לא תאמר כן, נמצא אתה מרכיב את בית המשפט האזרחי בדרגת ערעור, מעל לבית הדין הדתי - וכן לא יעשה במקומנו".

כפי שנאמר פעמים רבות ע"י בית המשפט (8) וכבר קבע בשעתו ביהמ"ש העליון בעצמו, מפי כב' השופט זילברג, בע"א 238/53 כהן בוסליך נגד היועץ המשפטי לממשלה, פד"מ (4) עמ' 19:

"הסמכות המורחבת שניתנה לבתי הדין הרבניים, עם פרסום חוק נישואין וגרושין, לא היתה סמכות לשם סמכות בעלמא, אלא: סמכות לשם שינוי תוכן כדי להבטיח את שימוש הנכון והמדויק של חוק מסוים, והוא דיני ישראל, ביקשו את הקנקן והתכוונו למה שיש בו... כי לא הרי דיני ישראל הנידונים בבית המשפט האזרחי, כהרי דיני ישראל הנישונים בבית הדין הדתי. שונה הגישה, שונות דרכי הדיון ושונה לפעמים גם בתוכן הממשי של הפסק".

וכן, חזר ופסק ביה"ד המיוחד (9) ע"פ ס' 51 לדה"מ, מפי השופט אלון, בבד"מ 1/81 נגר נ' נגר, פד"י ל"ח (1) 365, בעמ' 408:

"מתוך מציאותם של שיקולים ערכיים אלה, ביישום עקרון טובת הילד יכול וההכרעה בו תהא שונה, אף באותה מסכת עובדתית עצמה, בבית המשפט האזרחי מאשר בבית הדין הרבני. מתוצאה זו אין מנוס, ומוכרחת היא מעצם קיומן של שתי מערכות שיפוטיות בנושאים שבדיני משפחה, שבמהותן טעונים הם ערכים והשקפות עולם שונות".

כפי שכבר הבהרנו במאמר אחר (10): "נקודת ההשקפה המרכזית העומדת מאחורי כינונו של בית הדין המיוחד הינה קודם לכל הסתכלות על שתי ערכאות השיפוט, הדתית והאזרחית, כעל שתי ערכאות שיפוט מקבילות. אין כאן גישה של בתי דין נמוכים הכפופים לערכאה שיפוטית אזרחית גבוהה, אלא כאמור, ראיית שתי הערכאות השיפוטיות כמקבילות, כאשר שתיהן ביחד הן המכריעות במשותף במחלוקת שביניהן אודות הסמכות".

וכבר קבע ביהמ"ש העליון מפיו של מ"מ הנשיא השופט אגרנט בפס"ד קינס נגד אנגלשטיין פד"י יז (4) עמ' 2637:

"כשמתעוררת שאלת סמכות בענין הנדון בבית משפט חילוני, ובענין דומה כבר נקבעה בבית דין מיוחד הלכה בנוגע לסמכות... על בית המשפט החילוני לנהוג בהתאם להלכה שנקבעה ע"י בית הדין המיוחד".

לכן תמוהה ביותר גישתו הפרטרנליסטית של השופט ברק כלפי ביה"ד הרבני ודייניו. בכמה מקומות בפסק דינו הוא מותח ביקורת על בית הדין הרבני, על כך שלא התיישר עם פסיקת ביהמ"ש העליון ואימץ גם הוא, ע"פ ההלכה, את עקרון שיתוף הנכסים. יש לו, לשופט ברק, את התחושה שבסמכותו לכפות על הדין הדתי ועל בית הדין הדתי, את יישום העקרון האמור בכל מקרה - גם כשהכנסת לא קבעה זאת - שהרי הוא יושב בבית המשפט העליון ובסמכותו ליצור נורמות מחייבות במשפט הישראלי. הוא גם מסתכל על בית הדין הדתי כנחות.

לדעתו, העקרון ש"הדין הולך אחר הדיין" נכון רק לגבי הדין הדתי בביהמ"ש האזרחי, אך אין תחולה ל"היפוך" הדברים לגבי החוק האזרחי - כפי שפורש ע"י ביהמ"ש העליון - בביה"ד הדתי. הדין של ביהמ"ש העליון "זהו משפטה של מדינת ישראל עצמה", אבל לא הדין הדתי שביה"ד הרבני מפעיל אותו במסגרת סמכויותיו ע"פ חוקי מדינת ישראל.

השופט ברק איננו מוכן לקבל את המצב החוקי, כפי שפורש ע"י ביהמ"ש העליון עצמו עד לפסק דינו בענין בבלי, שבביה"ד הרבני, "המובן הניתן לדין האזרחי הוא המובן ששופטי בתי הדין הדתיים מוכנים לתת לו. הדין האזרחי הכללי - כפי שנתפרש על ידי בתי המשפט האזרחיים ובראשם בית המשפט העליון - אינו מחייב מכח עצמו, אלא מכח "הסכמתו" של הדין הדתי. מצב זה אינו תקין כלל ועיקר".

יש לו, לשופט ברק, פתרון פלא לבעיית מירוח הסמכויות, שכל כך הרבה קולמוסין כבר נשתדכו לפתרונה. לכפות על הדיינים לדון ע"פ חוקי המדינה כפי שבתי המשפט מיישמים אותם. אפשר היה, אולי, לצפות מבעלי הגישה הרואה בזכויות האזרח זכויות על, שאפשר אפילו לבטל גם חקיקת הכנסת בגינם, שילכו בדרך ההפוכה ויאמרו אפילו חקיקה מפורשת של הכנסת המופנית לביה"ד הרבני, אי אפשר לכפותה על הדיין שע"פ הוראות דתו אין עליו אלא מרותו של הדין לפיו הוא דן (11). אך כנראה שזכויות האזרח יש להם תוקף שונה כאשר המדובר בחופש הדת לעומת החופש מדת (12).

ג. פיצול הזכויות

הבעיה הקשה שאותה "גילה" השופט ברק בפס"ד בבלי, היא בעיית פיצול הזכויות הרכושיות בין ביהמ"ש לבין ביה"ד.

הוא עצמו עומד על כך שפיצול זה נוצר כתוצאה מפסיקה של ביהמ"ש העליון עצמו. בפסקה 8 לפסק דינו הוא אומר: "אמת, בביד"מ 1/50 סידס נגד יושב ההוצאה לפועל (פ"ד ח' 1020) נפסק מפי השופט אגרנט, כי תביעת בעל לפירות נכסי מילוג של אשתו, היא בסמכות השיפוט הייחודית של בית הדין הרבני, בהיותה "משפט הנוגע לנישואין" ו-"דבר נישואין", כאמור בסעיפים 51 (1) ו 53 (1) של דבר המלך במועצה 1922. ע"פי גישה זו הדיבור על "משפט הנוגע לנישואין" או "דבר נישואין", אינם מוגבלים אך לשאלת תוקף קשר הנישואין... ולא קיים יסוד הגיוני, מבחינת הסמכות, להבחין בין תביעות כאלה לבין תביעות לקיום זכויות בעלות אופי רכושני או כספי, אשר אף הן מקורן במעמד בנישואין (שם, עמ' 1031)".

אך השופט ברק מקבל את הדיעה המופיעה בפסקי דין מאוחרים יותר של ביהמ"ש העליון, כולל מפי עצמו, ולפיה "שאלות שיתוף הכספים בין בני זוג... אינו נובע מקשר הנישואין ועל כן אינו "ענין של נישואין", אלא נובע מהסכם מכללא בין בני הזוג והוא חלק מהמשפט החילוני" (השופט ברק בע"א 2/77 אזוגי נגד אזוגי פד"י ל"ג (3) עמ' 1, בעמ' 27).

ולכן, לדעתו, "בסיסה המשפטית של הלכת השיתוף הוא בהסכם משתמע בין הצדדים ולא בעצם אקט הנישואין. כשם שהנישואין אינם תנאי מספיק, כך גם אין הם תנאי הכרחי". (ע"א 52/80 שחר נגד פרידמן פד"י ל"ח (1) 448, 443).

עד כאן ביסס השופט ברק את סמכותו של ביהמ"ש החילוני לדון בענין של שיתוף נכסים, אפילו בין בני זוג, בלא לסטות מהילכת בית הדין המיוחד, לפיה עיניני הנישואין במהותם כוללים את עיניני הרכוש של בני זוג.

הקושי הוא עם הגרורות בהמשך אחרי דברי שופטים של ביהמ"ש העליון ומלומדים, הסוברים כי "מאז חוק שיווי זכויות האשה 'נשרו' מעניני הנישואין נכסי האשה וזכויות הבעל (או המשפחה) בהם" (השופט ח. כהן בבג"ץ 185/72 גור נגד בית הדין הרבני האזורי, פד"י כ"ו (2) עמ' 765, בעמ' 769).

כפי שהשופט אגרנט עצמו בבד"מ סידס הנזכר לעיל ציין, לא קיים יסוד הגיוני לטיעון זה. לא כך משנה המחוקק את האמור במפורש בחקיקה ובפסיקה.

הרעיון של שופטים ושל מלומדים, לפיה דוקא המושג "עיניני נישואין", שבחוק שיפוט בתי דין רבניים תש"ג - 1953, הוא מונח גמיש, המתמתח ומתכווץ לפי כל חקיקה עקיפה של הכנסת, גם כשאיננה מתייחסת אליו מפורשות, ואפילו לפי כל חידוש פסיקה של ביהמ"ש בנושא האמור, הוא רעיון לא סביר. המוסד המשפטי נותר תמיד, אפילו אם תוכנו השתנה בפרט זה או אחר, ולכן גם תחום סמכותו של ביה"ד הדתי בענין לא השתנה (13).

יתר על כן, אפילו בבד"מ 1/55 סידס נגד סידס, פד"י יב' (2) 1121 (שאותו השופט ברק איננו מצטט), ובמאחר לחוק שיווי זכויות האשה תשי"א - 1951, אף שנקבע בניגוד לדעתו החולקת של הרב גולדשמידט, שהסכם בעניני רכוש, שנעשה לפני הנישואין, בשטר השידוכין, איננו בסמכותו היחודית של ביה"ד הרבני, יצאו גם שופטי הרוב, אגרנט ולנדאו, מן ההנחה שאכן עיניני הרכוש הנובעים מהנישואין עצמם ממשיכים להיות בסמכותו של ביה"ד הרבני (14).

אף השופט ברק, בפסק דין בבלי, מביא את דעות השופטים קיסטר, שרשבסקי ואלון, שלפיהן המונח "עיניני נישואין" שבחוק שיפוט בתי דין רבניים תש"ג - 1953, ממשיך לכלול את עיניני הרכוש שבין בני זוג נשואים.

בנסיבות אלה, לא ברור כלל מהיכן שאב ביהמ"ש העליון בפס"ד בבלי סמכות להחליט בענין כאילו אין זו שאלה הטעונה הכרעת בית דין מיוחד לפי סימן 55 לדה"מ, ובפרט לאור העובדה שבענין כבר ניתנו ע"י בית הדין המיוחד פסקי דין, מהיכן שאב ביהמ"ש את סמכותו לסטות מהאמור בהם (15).

השופט ברק מנמק את סמכותו של ביהמ"ש העליון לדון בעניני הרכוש של בני זוג בעשרות שנות הפסיקה של ביהמ"ש העליון שגרסו כך. וכלום באותן שנים עצמן לא גרס גם ביה"ד הרבני וגם ביהמ"ש העליון, כי ביה"ד הרבני בדונו בעניני הרכוש פוסק בענין ע"פ ההלכה, ולא ע"פ החוק של ביהמ"ש?

כמובן שהפסיקה הממושכת של ביהמ"ש העליון גם איננה מונעת הבאת הענין לפסיקה מחודשת בפני ביה"ד מיוחד, וכפי שארע בענין ביד"מ 1/49 רוזנבאום נגד רוזנבאום, פד"י (2) עמ' 1037, שבו נפסק כי "אמת ויציב אמת עדיף".

לעצם טענתו המרכזית של המשנה לנשיא, השופט ברק, כנגד הפיצול של הסטטוס הרכושי בין ביה"ד לביהמ"ש, כבר כתבנו לעיל שיש בטענה זו משום צביעות. פתאום ביהמ"ש העליון חרד מפיצול הסטטוס. האם התקבלה עמדתו של פרופ' לגנטין, שאותה מזכיר השופט ברק במאמרו, כנגד פיצול הסטטוס בעניני נישואין וגירושין. האם לא החילו בארץ פיצול הסטטוס בעניני נישואין וגירושין בפס"ד סקורניק (16) או בפס"ד פונק שלזינגר (17).

והאם לא נקבע ע"י ביהמ"ש העליון עצמו, שהדין האישי יפורש בביהמ"ש האזרחי אחת מאשר בביה"ד הרבני (18). האם לא הותרו במדינה נישואי קפריסין, מקסיקו ופרגוואי. איך פתאום הופך ענין פיצול הסטטוס בתחומים שונים, שנוצר ע"י ביהמ"ש העליון עצמו ל"סיוט"?

האם אותו "פיצול הסטטוס", כשר כאשר הוא מאפשר לביהמ"ש פסיקה שונה מביה"ד הרבני, אך הוא נפסל ואפילו הופך ל"סיוט" כאשר הוא מאפשר בביה"ד הרבני פסיקה שונה מביהמ"ש?

ד. סיכום

נכון שקיימת היום בביהמ"ש העליון מגמה אקטיביסטית, אך אין בזה כדי להסביר איך בכל זאת ניתנה בביהמ"ש העליון הפסיקה האחרונה בפסקי הדין שהם נשוא מאמר זה. בפסקי דין אלה מדובר בנסיון להכתיב לרשות שיפוטית מקבילה את תוכן פסקי הדין שלה, בלי שעל רשות זו חל עקרון התקדים המחייב של פסקי ביהמ"ש העליון. יש כאן נסיון להרחיב את תחולתו של שיתוף נכסים, שהמחוקק עצמו דחה אותו בחוק יחסי ממון בין בני זוג תשל"ג - 1973.

עוד זאת, ההסדר של "שיתוף נכסים" מקורו במשפט האנגלי המקובל, וזה כידוע איננו חל על בתי הדין הרבנים (20). בענין אין גם הוראת חוק מפורשת, המופנית לביה"ד הרבני, ואין אפשרות לפרש את החוק כאילו ישנה הוראה זו, בין השאר מפני שהחוק חל גם על בתיהמ"ש, ושם יש לגבי זוגות שנישאו אחרי 1 בינואר 1974, הסדר חוקי אחר. יש כאן פגיעה חמורה בשיפוט הרבני ונסיון לאכוף על דיינים לפסוק שלא בהתאם להוראות הדין הדתי, המחייב אותם. זהו גם שינוי דרסטי ממה שהיה נהוג ומקובל לגבי בתי הדין הרבניים מאז כינונם, גם אחרי הקמת המדינה וגם אחרי חקיקת חוק שיווי זכויות האשה תשי"א - 1951.

אין זה אלא שהסיבה לכך שלא קמה עד כה ההתנגדות המתאימה שתביא לביטול הפסיקה הנדונה, אם ע"י חקיקה ואם ע"י פסיקה אחרת, חדשה, נובעת מכך שהנוגעים בדבר לא עמדו על המגמה המסוכנת ועל החומרה הרבה שבתוכנה של פסיקה זו.

אף שאין עתה מנהיגות לעולם הרבנות והדיינות ואף לכלל הציבור הדתי, ברמה לה היינו מורגלים בשנות המדינה שבהן התגבשו הסדרי החקיקה והפסיקה בנושאי דת ומדינה, אנו עדיין מצפים לכך שתשמע יותר בקול ובהחלטיות הדרישה לביטול הפסיקה השגויה שניתנה. נחוצה בענין הנדון הבעת עמדה ברורה ונחרצת מצד כל הנ"ל, שתגרום לכך שהמאבק לביטול הפסיקה האמורה יהיה לנחלת הציבור הדתי כולו.

(1) יקרא להלן במאמר זה "פס"ד בבלי".

(2) יקרא להלן במאמר זה "פס"ד לב".

(3) ראה דברי השופט ברנזון בפס"ד כהנוף (בג"ץ 3/23 כ"ט (1) עמ' 440 בעמ' 453), והשווה גם עם דברי נשיא ביהמ"ש העליון השופט יצחק כהן ב"דיני ישראל 7", עמ' ר"ה, בעמ' ר"ב - ר"ח.

(4) השווה גם הצהרת האמונים של הדיין (סעיף 10 לחוק הדיינים תשט"ו - 1955) לעומת הצהרת האמונים של השופט. (סעיף 6 לחוק יסוד: השפיטה").

(5) ראה בג"ץ 187/54 ברייה נגד שייך מוסה טברי, פד"י ג' 1193, בעמ' 1199 (והשווה: מ. זילברג "המעמד האישי בישראל" עמ' 126 - 127).

(6) חוק יסוד: השפיטה", סעיף 20.

(7) לענין זה ראה מאמרנו: "בית הדין המיוחד לפי סימן 55 לדבר המלך ותעלומת נדירותו", "דיני ישראל 10 - 11 עמ' רי"ט.

(8) ראה: מ. זילברג "המעמד האישי בישראל", עמ' 173.

(9) שתקדימיו מחייבים את ביהמ"ש העליון, כפי שיובהר להלן.

(10) הנזכר לעיל ה"ש 7, בעמ' רכ"ב.

(11) לכן אפילו הכנסת, בחוק הדיינים, לא חייבה אותו נוסח הצהרה כזו של השופטים. ראה ה"ש 4 לעיל.

(12) וראה לענין זה מאמרי: "חופש הדת לעומת החופש מדת", "עיוני משפט" ג' (2) עמ' 414. ובאנגלית: Freedom of Religion as distinct from Freedom from Religion in P. 219 Israel, Israel Yearbook on Human Rights, Vol. 4 (1974).

(13) ביקורת מפורטת יותר על הגישה הנידונה כתבנו במסגרת ביקורת ספרים על ספרו של אריאל רוזן צבי "יחסי ממון בין בני זוג", שפורסמה ב"דיני ישראל" 12, עמ' שמ"א.

(14) וראה לענין זה מה שנאמר ע"י השופט א. שינבויים במאמרו: סמכות בתי דין רבניים בעניני נישואין וגרושין, "דיני ישראל", בעמ' 147-144.

(15) ובפרוטרוט ראה לסוגיה זו מאמרנו הנזכר ביה"ש 7 לעיל.

- (16) ע"א 191/51 סקורניק נגד סקורניק, פד"י ח' עמ' 141. וראה הביקורת שכתבנו על פס"ד זה בעבודת המוסמך שכתבנו תחת הדרכת הפרופסורים ז. פלך ומ. אלון, בנושא: "נישואין אזרחיים בבתי הדין ובבתי המשפט", הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- (17) בג"ץ 143/62 פונק שלזינגר נגד שר הפנים, פד"י יז', עמ' 225.
- (18) ע"א 26/51 קוטיק נגד וולפסון, פד"י ח', 1341.
- (19) פס"ד סקורניק הנזכר לעיל, ה"ש 16.
- (20) ראה פסה"ד הנזכר בה"ש 16 לעיל.